

Impact Factor 6.192
www.sjifactor.com

p-ISSN 2349-9370
e-ISSN 2582-4848

Vol. 9 Issue 1
Oct. 2022
Regular Issue 1

Research Journal of India

Print and Online
www.researchjournal.net.in
www.indiramahavidyalaya.com

Peer Reviewed Multi-Disciplinary
Annual National Indexed Research Journal
Published as per UGC (India) Guidelines

Published By
DBMRC

INDIRA MAHAVIDYALAYA
KALAMB, DISTT YAVATMAL, MAHARASHTRA 445 401 (INDIA)

Index

	From the Bench of Editor	Dr. Pavan Mandavkar	2
	Index		3
1	Realigning Rohinton Mistry's: A fine Balance	Prof. Prashant S. Jawade	4-6
2	Modern Life Style of youth in Indian society and Challenges	Dr. Shantaram Chavan	7-12
3	Documentation for Revised NAAC Assessment & Accreditation Process	Dr. Sachin G. Mahajan	13-17
4	शासकीय स्तरावर राबविण्यात येणाऱ्या शैक्षणिक योजनांचा अभ्यास	डॉ. तक्षशिला मोटघरे	18-21
5	आचार्य अत्रे यांचे चित्रपट	डॉ. राजेंद्र थोरात	22-24
6	राष्ट्रसंत तुकडोजी : अभंगातील भक्तितत्व	प्रा.डॉ. दिनेश की. राऊत	25-30
7	संत तुकारामांची धर्मविषयक सुभाषिते	प्रा. बापूराव सहदेव डोंगरे	31-33
8	सुगंध माझ्या मातीचा : बालकविता संग्रहातील बालकांचे भावविश्व	डॉ. मिलिंद कांबळे	34-37
9	खिलाडीयो द्वारा जलग्रहण एवम् निर्जलीकरण और खेल पेय का महत्व	डॉ. भारत राजाराम चालसे	38-44
10	ज्ञानेश्वरांची प्रतिमानसृष्टी	प्रोफे. डॉ. सुलभा खर्वे	45-48
11	२००० नंतरच्या मराठी कवितेतील स्त्रीवादी जाणिवा	सुजाता राऊत डॉ. बाळासाहेब लबडे	49-53
12	मराठी गझलेतील राबता : एक आकलन	रोहिदास पोटे	54-61
13	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचा वैवाहिक जीवनविषयक विचार	प्रा. डॉ. संतोष विष्णू चतुर	62-66
14	डॉ. जनार्दन वाघमारे यांचे शिक्षणविषयक मूलगामी विचार	प्रा.डॉ. विजयकुमार खंदारे	67-71
15	मानवी स्त्री आणि गर्भावस्था	प्रा. रमेश नानजी गावित	72-78

राष्ट्रसंत तुकडोजी : अभंगातील भक्तितत्व

प्रा.डॉ. दिनेश की. राऊत

युवाशक्ती कला व विज्ञानशास्त्रविद्यालय, अमरावती, महाराष्ट्र
भ्रमणध्वनी - ९७६४६८८१५८

प्रास्ताविक :

भक्ती हा शब्द संस्कृत 'भज' या धातुला 'क्ति' प्रत्यय लावल्याने झाला आहे. 'क्ति' चा अर्थ प्रेम आणि 'भज' चा अर्थ सेवा करणे असा होतो. भक्तीची 'उपासना' आणि 'कैकर्य' ही दोन रूपे सांगता येईल. 'भक्तिरसाकृतसिंधू' कार आणि श्रीरूपगोस्वामींनी सकामभक्ती, भावभक्ती आणि प्रेमभक्ती असे तीन प्रकार सांगितले आहे.

"श्रवणं, कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम्।

अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्म निवेदनम्॥"

(भागवत ७/५/२३ पृ. ७९९)

श्रीमद्भागवतानुसार श्रवण, कीर्तन, स्मरण, पादसेवन, अर्चन, वन्दन, दास्य, सख्य आणि आत्मनिवेदन या नवविधा भक्तीच्यापायऱ्या सांगितल्या आहेत.

गुणमहात्म्यभक्ति,रुपासक्ति-पूजासक्ति -

स्मरणासक्ति-दास्यसक्ती-संख्यासक्तिकान्तासक्ति -

वात्सल्यसक्ति- आत्मनिवेदनासक्ति - तन्मयासक्ति -

परमविरहासक्तिरुपा- एकाध्याप्यकोदराधाभक्ति॥

(ता.भ.सू. ८२-४४५)

देवर्षि नारदमुनींनी भक्ति सूत्रात भक्तीच्या गुणमहात्म्यसक्ती, रुपासक्ती, पूजासक्ती, स्मरणासक्ती, दास्यसक्ती, संख्यासक्ती, कान्तासक्ती, वात्सल्यसक्ती, आत्मनिवेदनासक्ती, तन्मयासक्ती, परमविरहासक्ती अशा अकरा पायऱ्या सांगितल्या आहेत. श्रीमद्भगवतापेक्षा नारदमुनींनी तन्मयासक्ती आणि परमविरहासक्ती या दोन पायऱ्या जास्तीच्या सांगितल्या आहेत.

साहित्यातील भक्तितंत्र :

श्री चक्रधरस्वामींनी 'जानापसि भक्ती चांगु' असे म्हटले आहे. भक्ती ही जानापेक्षा श्रेष्ठ आहे. वामनपंडितांनी भक्तिरस दहावा मानला असून तो इतर रसांपेक्षा श्रेष्ठ आहे. संत ज्ञानेश्वर महाराजांनी भक्तिला भाव मानले असून भक्तिरसाने इतर नऊ रसांपेक्षा वरची पातळी गाठलेली आहे. 'सर्व नऊ रसांचे अधिष्ठान भक्ति' संत एकनाथ व संत तुकाराम महाराजांनी भक्ति रसाला नऊ रसांचे अधिष्ठान मानले आहे.

ज्ञानोत्तर कर्मयोग भक्ती :

भक्तीच्या सर्व पायऱ्या आचरणात आणल्यानंतर भक्ताला ब्रह्मज्ञान प्राप्त होते. मोक्षप्राप्तीनंतर भक्ताने समाधिस्त व्हायला पाहिजे. परंतु तो भक्त समाधिस्त न राहाता जनकल्याणासाठी आपल्या उर्वरित

जीवनात कर्म करत राहतो. अशा भक्तिला 'ज्ञानोत्तर कर्मयोग भक्ती' असे म्हणतात. ज्ञानोत्तर भक्ति ही सर्व भारतीय संतांना मान्य आहे.

राष्ट्रसंतांची अभंगरचना :

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे अभंग हे त्यांच्या पूर्वार्ध आयुष्याचे म्हणजे २५ वर्षांपर्यंतचे आत्मचरित्रच आहे. त्यांच्या अभंग गाथेत चमत्काराला स्थान नाही. त्यांनी शब्दांना देवमानले आणि शब्दांचीच शस्त्रे समाजाच्या उन्नतीसाठी वापरली. त्यांनी भजनाच्या माध्यमातून लोकजागृती केली. त्यांनी सेवाधर्म हाच मानवधर्म मानला. त्यांनी आर्तभक्तीच्या तीव्रतेतून काव्य निर्माण केले. अभंग हा छंदप्रकार कवीच्या आत्मनिष्ठा अनुकूल असल्यामुळे त्यांनी तो आत्मनिवेदनाचे माध्यम म्हणून निवडला. त्यांची अभंगगाथा ही चार विभागात लिहिली आहे. तीन भाग हे त्यांच्या भक्तीची आर्त अवस्था व्यक्त करणारे आहेत, तर ११३ अभंगांचा चौथा भाग हा आत्मकथा सांगणारा आहे. त्यामुळे त्यांच्या पूर्वयुष्याचे संतत्व व कवित्व व्यक्त करणारे सलग असे आत्मचरित्र उभे राहते. तुकडोजींनी पूर्वयुष्यात देवाचा शोध घेण्यासाठीची केलेली भक्ती आणि त्यामुळे समाजात त्यांची वेडसर म्हणून झालेली निर्भर्त्सना जशी समोर येते तशीच उत्तर आयुष्यातील चढत्या उमट्या व्यक्तिमत्त्वाची सुप्त आकांक्षा त्यांच्या आत्मकथेतील या अभंगातून स्पष्ट होते.

सगुण चिंतनाने मनात उफाळलेले विड्वलभक्तीचे भाव, विरहभाव आणि त्यातून पुढे लोकांच्या सुखाकरिता निर्माण झालेले निर्मळ विचार त्यांच्या अभंगगाथेतून व्यक्त झाले आहेत. त्यांनी अभंगाचे प्रकार (लहान व मोठे) हाताळले आहेत. अभंगव्यतिरिक्त त्यांनी दिंडी, लावणी, पोवाडे, श्लोक, गीते, ओवी व गजल-कवाली आदिंची विशाल रचना केली आहे.

तुकडोजींच्या अभंग गाथेचे स्वरूप :

तुकडोजींचे अभंग हे बाल्य आणि युवावस्थेतील 'भक्त' म्हणून त्यांची प्रतिमा उभी करणारे आहेत. मुळात 'अनुभवामृत अभंगवली भाग १' (१००१ अभंग) 'अनुभवामृत भाग २' (५७१ अभंग), 'आत्मविकास अभंगवली भाग ३' (२१ अभंग) तसेच 'आत्मविकास अभंग गाथा' यामधून महाराजांच्या २५ वर्षांपर्यंतच्या आठवणी व्यक्त झाल्या असून तो त्यांच्या पूर्वयुष्यातल्या भक्तियोगाचा आविष्कार होतो.

तुकडोजी महाराजांच्या अभंगगाथेमध्ये त्यांचा विड्वलाप्रति भक्तिभाव व्यक्त होतो. प्रारंभी गुरु माहात्म्य व्यक्त करताना ते म्हणतात,

'शांतिमाळ घानू गळा । जानदीपाचा सोहळा ।

तुकड्या म्हणे पूजा करू। नाम निशान विसरू।'

या आर्तभावाने ते विड्वलाचे स्तवन करतात. जेव्हा ते पंढरपूरला जातात तेव्हा विड्वलाचे दर्शन घडताच,

'चित्त वेढियले पंढरीच्या राये । सोडू नये पाय ऐसे वाटे ॥

कटावरी दवय ठेवूनिया हात । डोळिये पहात आम्हाकडे ॥

टाकली मोहिनी चित्त वेडे झाले । देह भानावले गरुडापायी ॥

वाटे पाय जड न्यावया माघारा । तुकड्या म्हणे वारा भरला देही ॥

आर्त भक्तीने विड्वलाचे दर्शन घेतले की त्यांच्या देहातजसा वारा भरतो.

अनुभ
भक्ती
जीवन
हृदया
ईश्वरी
दास्य
याच
तुकडो

त्याम
आत्म
प्रास्ता
बालप
वियोग
विड्वला
, चि
संत
तुकडो
तुकडो
माझी
मुळीचा
शिकलो

भक्ति
वारकरी

रानोमा

दिसले निशान भगव्या रंगाचे । तेथेचि अंगाचे पाणी झाले ॥
पंढरीचे सुख नाही कोण्या धामा । नामाचा महिमा पंढरीसी॥
पांडुरंग माझा दीनांचा कैवारी । संकटे निवारी धावोनिया ॥

त्यांच्या अभंगामधून आर्तभक्ती दिसून येते वारक्यांची श्रद्धा त्यांच्याही मनात दृढ होतांना दिसते.

गुरुमहिला आणि विठ्ठलाचे गुणगानगात वारकरी भक्ताची भक्ती चालते आणि आर्तभक्तीचा अनुभव भक्तांया वाणीतून अभंगरूप धारण करतो. स्तवन, प्रार्थना, नाममहिमा, भक्तिमार्ग, भक्तिरहस्य, भक्तीची उपांगे, गुरुभक्तीचे रहस्य, संन्यास आणि कर्मयोग, संसार आणि परमार्थ, धर्म रहस्य, जीवनधारणा, अध्यात्मलीला, ईश्वर दर्शनोत्कंठा, अनुताप आणि प्रार्थना, प्रभुप्राप्तीची तळमळ, विश्वानुभवी हृदयाची हाक, ईश्वरदर्शन आणि आत्मस्थिती, ज्ञानयोग, ज्ञानधारणा, उपासना-रहस्य, अहंकार आणि ईश्वरीसत्ता, सुखदुःख-विवेक, संतसंगती, आत्मोन्नतीचा मार्ग असा हा प्रवास मग जागृतीच्या दीपस्तंभापर्यंत घडत जातो. पुरुषार्थाची जाणीव याच प्रवासात झालेली असते आणि लोकोद्दाराच्या प्रेरणाही याच प्रवासातून अंगी बाणल्या जातात. भक्तियोगाकडून कर्मयोगाकडे आणि यातून पुढे राष्ट्रयोगाकडे तुकडोजींचा प्रवास सुरू झाला असल्याचा अनुभव अभंगगाथा वाचून झाल्यावर येतो.

तुकडोजींची अभंगरूप आत्मकथा

आत्मप्रवासात तुकडोजींच्या अभंगगाथेत चौथ्या भागात आत्मकथन पर ११३ अभंग आहेत. त्यामध्ये २५ वर्षापर्यंतचे ओझरते जीवन दर्शन घडविलेले आहे. त्या बंधाकडे तुकडोजींची भक्तिनिष्ठ आत्मकथा, आत्मचरित्रात्मक ग्रंथ म्हणून पाहता येईल. अभंगांची मांडणीही आत्मचरित्रासारखाच केली आहे. प्रास्ताविकामध्ये महाराजांनी गुरुमहिमा आणि अभंग लेखनाची भूमिका मांडली आहे. जन्म आणि बालपणाचे अभंग, स्वभाव-सद्भाव आणि सत्संग-विषयक अभंग, गुरुची संगती, भक्तीचा उगम, सद्गुरु वियोग आणि विठ्ठल दर्शन यांत संत आडकोजी महाराज समाधिस्त झाल्यावर तुकडोजी पंढरपूरस विठ्ठलाच्या दर्शनाला गेले, तिथले अनुभव आहेत. पुंडलिकाच्या आदर्शावर धृवादर्शाची मात, जंगल में मंगल, चिमूर नेरी व अरण्यफेरी, जन्मभूमीच्या वातावरणातले दिवस, गुरुसमाधीचे पुनर्दर्शन आणि संत महंतांच्या भेटी, गुरुस्मारकाचा जीर्णोद्धार, काही गोड आठवणींची स्मृतिचित्रे आदिंचा धांडोळा होत तुकडोजींनी शेवटी विहंगावलोकनपूर्वक समारोप करणारे १८ अभंग दिलेले आहेत. शेवटच्या अभंगातून तुकडोजींनी आपल्या युवा जीवनाचे चित्र उभे केले आहे.

माझी जन्मयात्रा ऐकताना कोणी । हसतील मनी नवलाने ॥हीन मी जातीचा, भाट गा कुळीचा । घरीचा मुळीचा भिकारी मी ॥ घरी पिता करी काम शिंपियाचे । त्यावरी आमुचे पोट चाले॥ तुकड्यादास म्हणे शिकलोसे जरा । मराठी तिसरा-चौथा वर्ग॥

समाजातल्या तत्कालीन शब्दज्ञानी लोकांनी बालपणी तुकडोजींना हीन तर लेखलेच, परंतु त्यांच्या भक्ति अवस्थेची ही थट्टामस्करी केली. त्यामुळेच की काय, तुकडोजी जिद्दीला पेटले आणि त्यांनी अक्षरशः वारकरी संतांप्रमाणेच भक्तियोग सिद्ध केला.

'कोणी म्हणे साधू कोणी म्हणे भोंदू । ऐसे नाना छंदू ।झाले माझे ॥'

भिकारी आणि भोंदू चे दूषण लावल्यामुळेच श्रेष्ठ साधकाची अवस्था प्राप्त करण्यासाठी तुकडोजी रानोमाळ फिरले 'तुकड्यादास म्हणे पांडुरंगापायी । म्हणोनिया घाई केली ऐसी॥' आणि शेवटी -

तुकड्यादास म्हणे आम्ही भिकऱ्याचे । परि सुभाग्याचे । देवकृपे। आपण देवकृपेने सुभाग्यवंत आहोत, असा अनुभवही त्यांना आला.

सांगाय़ा प्रसंग कोण ठेवी याद । साक्षी हा गोविंद अंतर्यामी ॥

सुखदुःखे होती जाती या देवारी । कोण मोजी त्याची गुरुपूजा ॥

विचारिता तुम्ही म्हणोनि सांगणे । आपुले हे जिणे प्रासंगिक ॥

अजुनिया काय झालेती आघात । पुढे आहे वृत्त आयुष्याचे ॥

अशा शब्दात तुकडोजी आपल्या आयुष्यातील खडतर दुःखद प्रवासाची सूचनाही देतात.

माझ्याहनि दुःख कोट्यवधी लोका । काय मज एक धोरपण ॥

माझ्यापेक्षा ही दुःखी लोक समाजामध्ये आहेत. "तुकड्यादास म्हणे पटो हे अळुमाळू । दासांचा नवाळू नारायण ॥" माझे जीवन हे अळुमाळू असून वाचक व सज्जनांनी यात रुची घ्यावी आणि तुमच्या कल्याणासाठी मी हे बाललो आहे.

भजन कीर्तन करित अनेक मठांत आणि साधूंच्या संगतीत राहून त्यांनी भक्तीचे अनुभवामृत प्राशन केले. शेवटीवरखेडचे आडकोजी महाराज हेच खरे आपले गुरु आहेत, हे त्यांना उमगले.

आला भोंदू बेटा पोटभऱ्या । काबे हे भाकऱ्या । कोठे होता ।

तुकडोजींना आपल्याच गावत व बाहेरही किती मानहानी सोसावी लागली याचे हे उदाहरण आहे. त्यावर तुकडोजी लोकांना विचारित.

म्हणे काहो मी तो साधू कैचा झालो ? काय मी रंगलो । कपड्यांनी ॥ काय मी घातली माळटिके भाळी ? । लावले कपाळी । काय भस्म ? ॥ काय मी वैरागी -वेश धरियेला ? काय साधु मला म्हणता लोक ? ॥ तुकड्या मज हसे । मी तो जाय हैसे । तया पुढे ॥

लोकांवर त्यांच्या बोलण्याचा काहीही परिणाम होत नव्हता. शेवटी त्यांना अज्ञानी समजून ते त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करित होते. गुरु आडकोजीसमोर आपले भजन अभंग गाऊन तुकडोजी स्वतःला जणू प्रमाणित करित होते.

जातिवंत धंदा म्हणावे कवित्व । तेणे लोक मित्र होती माझे ।

सदा सायंकाळी सदंगुरुच्या पुढे । ते वेडेवाकुडे मुखे गावे ॥

तसेच त्यांना ज्ञान ग्रहण करण्याची लालसा होती. करावे वाचन वाटतसे चित्ता । कोणी ना दे हाता पुस्तकेचि ॥ कोणी म्हणे काय लोकांचे कवित्व । दावुनिया तत्त्व शेखी घेसी ॥

अशी लोक निंदाही त्यांच्या वाट्याला आली तरीही, तुकड्यादास म्हणे आवडले तैसे । कवित्त्वाचे पिसे जडले आम्हा ॥ तुकडोजी भक्ति रसात्मक कथन कीर्तनातून करित. मात्र लोक त्याला हसत.

तुकड्यादास म्हणे दुखावतो मनी । वाटे की पळोनी । जावे कोठे ॥

वेडीया समान राहो आम्ही गावी । कोणी ना बरवी म्हणती तेव्हा ॥

तरी लोकनिंदा सहन करुन त्यांनी गावातच राहण्याचा निर्णय घेतला.

तुकड्यादास म्हणे बह केले काम । लोकामध्ये प्रेम । जाले तेव्हा ॥

हळुहळू केली प्रेमाची वाढनी । मनासी कीर्तनी रंग आला ॥

F

ते
जी

लो
सं
रान
दूर

लोक
चिम्
लाख
चिम्

आर्धु
इ
धर्मचे
भवि

बाजू
तसेच

जनांसा
त्यांचे :

लोकांमध्ये प्रेमाचा भक्तीरंग भरला. त्यांचे गुरु परमहंस आडकोजी महाराज समाधिस्त झाल्यानंतर ते पंढरपूरला आले. तेथे सुद्धा त्यांना विठ्ठलाच्या मंदिरातील बडव्यांनी मारहान करून हाकलून दिले. त्यांचे जीवन भक्तिमय झाले.

उदासले चित्त धीर धरवेना । मनही लागेना काम धंदी ॥

तुकड्यादास म्हणे विटलो मी घरी । केलीसी तयारी जावयाची॥

कधीकाळी वृत्ती होऊनी उद्विग्न । करावे गमन ऐसे वाटे ॥

त्यांना वाटे की, आपण दूर कुठे निघून जावे परंतु भक्ति मार्गाचे अनुसरण करीत आणि लोकांसमोर कथा, कीर्तन, भजन करीत आणि कवितेचे बोल सांगत-सांगत तुकडोजींना जीवनाची नवी संजीवनी मिळाली.

तुकडोजी भटकंतीला निघाले. रामटेकच्या जंगलातील तपश्चर्ये नंतर नेरी, ताडोबा, चंद्रपूर आदि रानातील गावांमध्ये वसत असलेल्या लोकांत राहून त्यांनी कीर्तनाच्या माध्यमातून त्यांनी त्यांची अंधश्रद्धा दूर केली.

फकिरांचा अड्डा होता तया गावी । मजसी बोलावी वारंवार ॥

एक मल्ल होता पंजाब भागाचा । तो म्हणे देवाचा ठाव देतो ॥

रात्रभरी गांजा चरस ओढावे । समाधीत पाहावे देवा डोळा ॥

प्रत्यक्ष भेटतो निशा आल्यावरी । मात आहे खरी सत्य जाणा॥

देवदर्शन घडविण्याच्या आणि चरसगांजा भोगणाऱ्या अनेक बुवाबाजांचा भंडाफोड करीत लोकजागरणाचे कार्य त्यांनी केले. तसेच आदिवासींमध्ये राहून त्यांच्यातील अंधश्रद्धा त्यांनी दूर केली. चिमूराती एक घडला प्रसंग सप्ताहाचा रंग लोकमाजी ॥

लाखादरी जन चालले भोजन । आनंद कीर्तन भक्तीभावे ॥

चिमूराचा प्रसंग आणि सालवडींच्या प्रसंगाने त्यांच्याजीवनाला वेगळे वळण लावले.

आधुनिक काळात सामाजिक कार्याला आध्यात्मिक मानवतावादाच्या आणि सदाचाराचा आधार देणारा तुकड्यादास पूर्वयुष्यातूनच पुढे तुकडोजी झाला. त्यांनी जीवनाचे माध्यम लोकोद्धारसाठी आणि राष्ट्रीय धर्मचेतना जागृत करण्यासाठी वापरले

भक्तिमय आत्मकथा :

विहंगावलोकन समारोप करतांना तुकडोजींनी १८ अभंगात आपल्या आत्मचरित्राच्या अनेक उजळ बाजू स्पष्ट केल्या आहेत. अर्थात हे विहंगावलोकन जसे तुकडोजींच्या युवास्थेतील कार्याचे दिसून येते, तसेच तुकडोजींच्या समाजजागरण आणि राष्ट्र जागरणाच्या कार्याबाबतही दिसून येते.

पुढे कधीतरी लिहीन पुढचे । सांगावया साचे । जनापुढे ॥

महत्वाचा भाग माझ्या जीवनाचा । याहुनि पुढचा । आहे वाटे॥

जे झाले ते होते आवश्यक मला । सांगाय विठ्ठला । पाया पासी॥

तुकड्यादास म्हणजे चरित्र हे नोहे । आठवणी आहे । आयुष्याच्या॥

आठवणीच्या पठडीतील हे आत्मकथन आहे. ह्यापेक्षाही त्यांच्या जीवनाचा महत्वाचा भाग जनांसाठी कधीतरी आपण पुढे सांगू असे तुकडोजी म्हणतात. तुकडोजींनी लिहिलेल्या मोजक्या अभंगातून त्यांचे आत्मचरित्र साकार झालेले आहे.

नोहे आत्मकथा वाढवाया मान । हे तो आठवण आहे माझी ॥

जोवरी जे मज क्रमे आठवले । तैसेचि लिहिले आठवणी ॥

याहूनी आणिक आहे किती तरी । सांगतो न पुरे आयुष्य हे ॥

आपण आपला मान वाढवण्यासाठी हे सांगत नाही. तर केवळ आठवणीच्या स्वरूपात आपण बोलत आहोत, याहून अधिकचे जे सांगायचे आहे त्यासाठी आपले आयुष्यही पुरणार नाही.

भक्तियोगापलिकडे :

तुकडोजींनी भक्तियोग आणि कर्मयोगातून राष्ट्रीय धर्म जागवलेला आहे. त्यांना बालपणापासूनच आपल्या अंगी असलेल्या अलौकिक अशा आत्मशक्तीची आणि जनोद्धाराच्या कार्यशक्तीची तीव्र जाणीव होती. कारण आपण केवळ स्वतःसाठी जगायला आलो नसून लोकांसाठी जगायला आलो आहोत ही भावना बालपणापासूनच त्यांच्या मनी जागृत होती.

ठावे होते मज मी काय करावे । परि ते स्वभाविना आक्रमिले ॥

हळुहळू सेवा वाढवावी लोकी । व्हावया निःशकी लोकामाजी ॥

म्हणोनिया जप तप सर्व केले । यज्ञ याग भले जागोजागी ॥

दिवस न जाई अन्नदानाविणे । हजारोनी खाणे पिणे झाले ॥

तुकडुयादास म्हणे लोकी रंगावया । खेळलो खेळाया कार्यासाठी ॥

तुकडोजींनी आपल्या जीवनकार्याला लोकोद्धाराचे परिमाण दिल्यामुळे आणि त्यामागे आध्यात्मिक, मानवतावादी अधिष्ठान असल्यामुळे तुकडोजी हे राष्ट्रसंत म्हणून लोकमान्य झाले.

बहुगाडी घोडे उंट हत्तीवरी । बसोनी मोटारी । तोडियेल्या ॥

कोट्यवधी पैसे फेरले या हाते । असंख्य दीनाते । तोषविले ॥

बहु यज्ञयाग सत्रे नि सप्ताह । भजन प्रवाह । अखंडित ॥

नभी तारांगण डोले ज्वारी शेती । तैसे प्रेमी किती । मौजवेना ॥

तुकडुयादास म्हणे परी आत्मवृत्ती । जीवन दे विश्रांती निष्कामना ॥

तुकडोजींचा निष्काम कर्मयोग त्यांना संतत्वापर्यंत पोहचविणारा ठरला. निष्काम कर्मयोगातून त्यांची आत्मवृत्ती विकसित झाली. भारतभर त्यांचे प्रेमी आणि चाहते निर्माण झाले. त्यांनी संतांचा आदर्श ठेवूनच जीवन प्रवास केला.

संदर्भ ग्रंथ -

- १) ग्रामगीता रहस्य स्कंध १ - डॉ. सुभाष सावरकर
- २) ग्रामगीता रहस्य स्कंध १ - डॉ. सुभाष सावरकर
- ३) ग्रामगीता रहस्य स्कंध १ - डॉ. सुभाष सावरकर
- ४) अभंगगाथा - राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज

B. Mehra

मराठी विभाग प्रमुख
नारायणराव राणा महाविद्यालय,
बठनेरा

प्रस्ताव

आपल्या

श्री

बाहेर व

वृत्तीला

धर्मविषय

नकार वि

तुकारामा

अवलंबू

असणाच

पासवता

डोळे झा

दिसत नर

साधू आहं

सद्गुण त

तुकाराम १

आपल्या ।

यादत अर

प्रयत्नाने र